

Հաւանիլ, թէ եւ չեմ կարող ծածկել, որ յիշեալ աղբիւրների դասաւորութեան դեմ ինչ ինչ մտածողները ունին: Սակայն նոյն իսկ գործի բնաւորութիւնն է այդ պահանջում, եւ այսպիսի խնդիրների մէջ ինչ ինչ տարակոյններ միշտ մնում են: Բայց այս տարակոյնները այս դեպքում այնպէս զորաւոր չեն, որ կարողանային նրանց վրայ պնդել, իսկ ստորակարգեալ կէտերի վրայ ունեցած անհամաձայնութեան մասին շարժե խօսիլ: Հետազոտութիւնը մեծ պատիւ է բերում Հեղինակին:

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՒԿՈՍ

Վ.

Շատոնց է որ Կաւկաս եւ իւր շրջակայ երկիրները գրաւած են եւրոպացի ուղեւորաց մատգրութիւնը: Քիչ անկիւն կայ աշխարհիս վրայ, որ ինչպէս հնախօսի ու աղգագրի, նոյնպէս աշխարհագրի, բնագիտի եւ նաեւ զբոսաշրջի ուշադրութեան անյապէս արժանի ըլլայ, ինչպէս Կաւկաս եւ շրջակայ երկիրներն: Հնախօսի մը հետաքրքրութիւնը շարժող այս աւերակաշատ երկրամասն՝ ամենահին նախապատմական ժամանակներէ բնակուած անթիւ ազգերով, որոնց մնացորդներն այսօր իսկ կը կենան խիտ առ խիտ համեմատաբար փոքրիկ տեղւոյ մը վրայ, կը ներկայացնեն զարմանալի պատմիք մը զանազան տոջմերու, իրզուներու ու սովորութեանց: Միւս կողմանէ՝ իբրեւ գեղեցիկ լեռնաշխարհ մը՝ հսկայ լեռնաշղթաներով, հարուստ բուսականութեամբ եւ բնութեան այլ բարօք, թէ մասնագիտի եւ թէ պարզ զբոսաշրջի (touriste) այցելութեան նպատակ եղած է եւ կ'ըլլայ: Միայն Կաւկասեան լեռներն եւ վարձ՝ Արարատ հարուստ գրականութիւն մ'ունին Եւրոպիոյ ամէն ազգաց մէջ: Այս պարագայիս մէջ բնական է որ ոչ մասնագետ ուղեւորաց համար ուղեցոյցներ յօրինուին, որոնց նպատակն ըլլայ անոնց, որ այնպիսի տեղեւի չեն Կաւկասի հանգամանաց, տեղեկութիւններ տալ շրջագայութեան գեղեցկագոյն գծերուն, առաջնորդել ուղեցոյց տախտակներով, ծանօթաբնիկ այն տեղեաց ինչպէս տեսնելու արժանի հուրթիւնքն, նոյնպէս արդի բնակիչներն իրենց բարոյքն ու

սովորութեամբը, նկարագրել քաղաքներն ու նշանաւոր բնակավայրերը եւն:

Այս նպատակի ծառայել դիտած է Կաւկասեացի եւ մեղ Հայոց ծանօթ մատենագիրը՝ Մուրիէ: Իւր գործքն անշուշտ մեծ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել ոչ մասնագետ եւրոպացի ուղեւորաց՝ մանրամասն տեղեկութիւններ տալով Կաւկասի բնութեան ու բնակչաց վրայ, բայց, կանխաւ բնելու ենք, հաւանականաբար կարգ մ'ալ անձիշդ տեղեկութեանց աղբիւր պիտի ըլլայ կարգ մ'ուղեւոր-մատենագրաց, որ իրենց ուղեգրութիւնքն սովոր են գրել թէ օրինակ իրենց ուղեցոյց-մատենաբաններէն: Վասն զի յընդհանուրն խօսելով՝ գրութիւնս Մուրիէի միւս բազմաթիւ, յաճախ ոչ մասնագիտական գործքերէն՝ քիչ կը տարբերի: Առաջին հայեցմամբ իսկ բաւական անշուշտութիւններ կը տեսնուին, եւ տեղացի մը գուցէ շատ աւելի կէտեր գտնէ մանրամասնութեանց մէջ: Այս ամէն թերութեամբք հանդերձ օգտակար գործք մըն է, օգտակար ի հարկէ գլխաւորաբար եւրոպացի ուղեւորաց համար, որոնք դիւրութիւն չունին՝ որ այցելելու երկիրներուն նկատմամբ ծանօթութիւններ գտնելու աշխատին բազմաթիւ ուղեգրութիւններէ:

Մուրիէի գործն երկմանեայ եւ բաւական ընդարձակ է՝ ամբողջն իբր 400 էջ ըլլալով: Ինչպէս գործքին հանգամանքը կը պահանջէ՝ զարգարաւած է գործքը բազմաթիւ տախտակներով, յատակագիծներով, ուղեցոյց աշխարհացոյցներով եւն, որոնք արուեստի կողմանէ շատ յարող չեն: Առաջին մասն ընդհանուր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ Կաւկասի բնութեան ու ազգաբնակչութեան վրայ, որ մեծ գլուխ մ'ալ նուիրուած է Հայոց: Երկրորդն զուտ ուղեցոյց է, ուր մի առ մի կը նշանակուին ուղեւորութեան գծերն, իւրաքանչիւր գծին

J. Mourier, Guide au Caucase. Paris, J. Maisonneuve 1894. 8° XXII pp. 219 et 202 (ն. 91 էջ յայտարարութիւններ) Գրքն է՝ 12 Ֆր.

1 Մուրիէի «Գիտական արուեստի Կաւկաս, դրութեան վրայ իտալական է ծանոթանալի «Հոմերի» մէջ (1888, Թ. 3 էջ 47, 48, 49) — Եւսէ զատ առ գրութիւններն անի Մուրիէի «Մուրիէի Կաւկաս» (l'art au Caucase, և Odesa 1885). — «Հարաւարդաւորութիւնքն Կաւկաս» (les arts industriels au Caucase. Tiflis 1880) — «Գաղա միջնաբերդ բանակը» (l'Armée géorgienne au moyen age. Tiflis 1886) և Chota Roustaveli (ժ. Դ. Դարու վրացի բանաստեղծի մը) կենսագրութիւնն եւ գրութիւնքն (Tiflis 1886) — «Տփղիսի թանգարանը» (Տփ. 1886. — «Պատրիսկական Տփղիս» (Տփ. 1886) — «Միւրիւրացի երկիրը» (Odesa 1884). — «Ղեւզք եւ զոյցք Կաւկասի» (Paris 1888). — «Եւթփաճնի մատենադարանն ու հայերէն ձեռագրերը» (La bibliothèque d'Etchmiadzine et les manuscrits arm. Tiflis, 1886). «Հնախօսութիւն Կաւկաս» (Paris, 1888). — «Բաւթում» (Tifl. 1888). Եւն: Մուրիէի սկզբն է Կաւկասադիտական թերթի մ'ալ հրատարակել:

Հանգրուանները՝ ըլլան քաղաք կամ գիւղ, ամէն նշանաւոր կէտերուն վրայ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալով, քաղաքները ստորագրելով, հեռաւորութիւնը նշանակելով են: Սկիզբը գրուած անուանական ցանկ մը կը գիտե՛րիւքցնել փնտռած տեղն ու քիմը գտնելը:

Առաջին մասին սկիզբը գրուած են ուղեւորի մը գիտնալու արժանի քանի մ'ընդհանուր տեղեկութիւնք՝ արեւելեան տօմարի, չափուց եւ կշռոյց, պրամոյց եւ նմանեաց վրայ: Կաւկասեան լեռներն այցելելու ամէնէն յարմար ժամանակն ամառն է, բայց նաեւ Սեպտ. եւ Հոկտ. ամիսները, թէեւ օրերը կարճ են արդէն. իսկ դաշտափողմանքն այցելելու է գարնան եւ աշնան, երբ բուսակաւութիւնն իւր ամենագեղ շքեղութեամբ կ'երեւայ. ամառն այս կողմերն կիրիզ է, եւ՝ ըստ հոլանդացի՝ վատառողջ: Արագ ճամբորդութիւն մը Տաւար, կ'ըսէ, ճամբորդութեան օրերն սապէս հաշուելու է. օր մը շոգեկառքի Բաքուէն կամ Բաթումէն մինչեւ Տփղիս, օր մը կամ՝ օր ու կէս Տփղիս տեսնելու, 2 կամ 2½ օր Վրական ռազմուղին կտրելու, Բուխարէն եւ իւր գեղեցիկ շրջակայքն այցելելու, պոչոյտ մ'ընելու Սուանթիթայի մէջ Վտպարի կրճէն՝ պէտք է 8 մինչեւ 9 օր. Տփղիսէն մինչեւ Երևան, Էջմիածին եւ Արարատ (առանց լեռն ելելու) երթալ եւ գալ՝ կը պահանջէ 6 օր են: Կառքով կամ ձիով օրը 50—60 վերստ կրնայ մէկ ճամբորդիչ, սակայն լեռնափողմանց մէջ ժամանակաչափին վրայ գոնէ քառորդ մ'աւցրնելու է:

«Հիւրասիրութիւնն, կ'ըսէ ուղեցոյցն, տեղ մ'այնպէս լիով չի գործադրուիր՝ ինչպէս ի Կաւկաս. Ռուսը, Վրացին, Հայն ու այլ ուղեցոյն իւր ամբողջ տունն ու ինք զինքն իսկ գլխովին յանձնարարեալ հիւրին տրամադրութեան ներքեւ կը դնէ. ասկէ զատ պոչոյտներ, շրջաբայտներ, հացիկոյթներ կը կարգադրէ հիւրին այնպիսի համար. այս հիւրասիրութիւնն այնչափ աւելի յարգի է, որչափ որ ձրի է՝ գոնէ բարձր դասակարգաց մէջ:» Վերջին կէտս անշուշտ բոլորովին ճիշդ չէ, հիւրասիրութիւնն արեւելեան ամէն դասակարգաց, եւ ոչ նուազ նաեւ գիւղացոյս բնածին գեղեցիկ յատկութիւններէն է: Այսու հանդերձ ի Կաւկաս ուղեւորութեան ծախքը բաւական մեծ է. ուղեցոյցն օրական իւր 15 ռպ. ծախք կ'ըսէ մարդ գլուխ՝ ի միասին հաշուելով իրեանաց, կառաց, թարգմաններու, քաշիկի եւն ծախքերը: Բան մը գնելու առեն կ'առաջարկէ ուղեցոյցն

վաճառանոցներու եւ երկրորդ կարգի վաճառատանց մէջ ուշուած գնոյն 15—25 առհալիւր վար տունելու չդանդաղել. կէտ մ'որ իրաւացի է անշուշտ, բայց լաւ գաղափար չի տար եւրոպացի ուղեւորի մը:

Կիմիսն ընդհանրապէս առողջ է, բայց ուղեւոր մը գգուշանալու է: Որչափ ալ կիղիշ ջերմութիւն ըլլայ՝ լաւ չէ տեղ մը հասնելուն ջերմ գգեսաններ փոխել, վասն զի գիշերներն եւ առաւօտները շատ զով են ի Կաւկաս եւ կիմային բարեխառնութեան փոփոխութիւնք գգալի: Պաղ ջուր խմող եւ Կաւկասի սեխն ու պտուղները չափապէց ճաշակող ուղեւոր յաճախ տենդի կը բռնուի, կ'ըսէ ուղեցոյցն: Ամենեւին լաւ չէ գետերու ջինջ ջուրը խմել ուղղակի, կը յաւելու, վասն զի «երկզբը (enig) կ'ունենայ ուղեւորն, ինչպէս ունին գրեթէ ամէն տեղացիք»:

Երկրոր տեղեկութիւններ կը տրուին ճամբու պաշարի (— ուր չեն մոռցուիր նաեւ կօշիկ, գաւաթն եւ սփռուք —), անցագրի եւ անոր պէսպէս ձեւակերպութեանց, մաքսատան սովորութեանց, հիւպատոսարաններու, ոստիկանութեան, նամակաց թղթաբերութեան եւ այլ սակագնոյ, հեռագրի, շոգեանոյ ու շոգեկառաց եւն նկատմամբ: Շատ լաւ տպաւորութիւն կ'ընէ ըսելը թէ գգուշանալու է մաքսատան ծառայողներու հաճութիւնը վատարելու համար վարձք տալէն: Կաւկասի շոգեկառքները դանդաղաբայլ են՝ ժամը 20—30 վերստ միայն ընելով, մինչ կառավարի յապաղմունք ամէն վայրկեան կը հանդիպին: Կառավարի մէջ գողութիւնք, կ'ըսէ, անպակաս են, ուստի մեծ ինամով հսկելու է կազմածներուն վրայ: Ըոգեկառքի ծառայողք առ հասարակ քաղաքավար վար վարմունք ունին: Ուղեցոյցը խորհուրդ կու տայ աւելի երկրորդ կարգի կառքերը գործածել քան առաջինները, բայց ոչ երբեք երրորդները: Եւրոպացի ուղեւորն որ լեռներ կ'ուզէ ելլել, անհրաժեշտ պէտք ունի առաջնորդի, եւ լաւագոյն է միշտ ֆֆֆֆներ (տեղական երկրապահներ) ունենալ: Ուղեցոյց. առաջնորդներու մէջ յանուանէ կը յիշուին Ռոստոմ, Հերոնիմոս Ռեալինի եւ Բաքարամանց: Այս եւ այս կարգի տեղեկութիւններով կը սկսի ուղեցոյցը, եւ կ'անցնի Կաւկասի երկիրն ու իւր բնակիչները նկարագրելու:

(Հարանայիւն)

Հ. Յ. Յ.

